

- Княгиня так уже печалиться. Вона віща.
- Що там віща? Чоловік на брань іде, всякому тоска. А як би тобі? [1, с. 19]. Великий жаль, смуток висловлюють жінки за своїми полеглими воїнами. У їх уста автор вкладає народні голосіння, що яскравіше передають біль розлуки за втратою найдорожчих людей: «Голосить жінка десь у товпі. Ладо ж мое, ладо. Ладо мое, миле... Не пожив еси без печалі на світі сім, не пожив еси в радості... Пощо ж нападсть ми та, по що ми тої муки» [1, с. 54].

Один з найкolorитніших жіночих образів у п'єсі є образ Ярославни. Дружина князя Ігоря Єфросинья була дочкою Ярослава Осмомисла Галицького. Вона народила князю п'ять синів (Володимира, Романа, Олега, Святослава, Ростислава) і дочку.

Образ Ярославни є першим досконалим художнім здобутком у східнослов'янській літературі, змальований у пам'ятці XII ст. У такому ж ключі змальований цей образ у п'єсі Г. Хоткевича. У Ярославни багата внутрішня краса. У неї є краса вірності. Вона віддана не лише своєму чоловікові, але й Вітчизні. Ярослава віща і застерігає Ігоря не йти у похід на половців: «Не вступай!.. Не готові тобі дороги. Глянь на світле сонце, княже, о княже. Дивися, як тьмою від нього всі воїни твої прикриті. То тобі сонце само тьмою путь заступає. То тобі ніч сама стогне, грозою птицю будить, да не йти тобі неготовими дорогами!.. О! Чуєш?» [1, с. 27]. Поразка Ігоря, його рани – це не лише її горе, а всієї землі Руської. У її плачі підкреслюється не тільки краса вірності, а й тривалість цього почуття. Вона сумує за князем – своїм чоловіком, а також і за своїми синами Володимиром і Святославом, за усіма воїнами Ігоря. У звертаннях княгині до явищ і сил природи відчувається біль розлуки, її людяність, щирість, патріотизм. Її горе поділяють також усі руські жінки - страдниці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хоткевич Г. О полку Ігоревім. – Харків. Рух, 1926. – 70 с.
2. Пінчук С. Слово о полку Ігоревім. – К.: Рад.школа, 1990. – 71 с.
3. Рибаків Б. «Слово о полку Ігореве» и его современники. – М.: Наука, 1971. - 87-88 с.
4. Лихачев Д. «Слово о полку Ігореве» и культура его времени. – Л.: Художн. литература. – 1985. – 128-129 с.

Надійшла до редакції 6 червня 2006 р.

ПЕЙЗАЖНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ П'ЄСИ Г. ХОТКЕВИЧА «О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

П.О. Будівський

У статті подаються пейзажні ремінісценції драми Г. Хоткевича «О полку Ігоревім».

Гнат Хоткевич відомий не лише як визначний критик, перекладач, композитор, музикант, але й як талановитий прозаїк, драматург. Із драматургічного доробку відомі п'єси «Лихоліття» (1905), «Довбуш» (1909), драматичні малюнки «Вони» (1909), «На залізниці» (1910) тощо. У 1925 році в Харкові у видавництві «Рух» вийшла друком його історична п'єса на 7 картин «О полку Ігоревім». Це своєрідний переспів знаменитої давньоруської пам'ятки XII століття «Слова о полку Ігоревім». Письменник, поклавши в основу перлину нашої стародавньої літератури та народну поетичну творчість, зумів донести до читача, глядача дух епохи феодалізму на Русі, сильної князівської влади на чолі

з Києвом, він бачить великого руського князя, сильного і могутнього, в союзі з іншими васалами, тобто він бачить єдність Руської землі на чолі з єдиновладним київським повелителем, який зуміє захистити Вітчизну від міжусобиць, набігів кочівників та змусить феодалів виконувати свої обов'язки не на правах самостійності, а на ідеї підлеглості сильній князівській руці, ідеї єдності руських князівств в могутню централізовану державу. Звичайно, рамки драматургії змусили Г. Хоткевича застосувати специфічні особливості даного жанру. Через те тут багато композиційних форм у вигляді монологів, діалогів, полілогів. Менше є ремарок, зате чільне місце займають композиційні прийоми сну, віщування, плачів тощо. Багата у творі також зображально-виражальна палітра. Значне місце у ній займають картини природи, передані то опосередковано, то безпосередньо автором. У п'єсі подається збірний образ природи, що є своєрідним тлом, на якому розгортаються основні події, вчинки людей, їх настрої. Він уміло вплетений у саму тканину твору, є дієвим фактором, що активно впливає на долю протидіючих сил, окремих персонажів. Тут автор свідомо йде за творами літератури Давньої Русі, де ще не було відомо, що природа виступає як самостійна рушійна сила, не пов'язана з дією персонажів як об'єктивне реальне тло, що сприяє яскравіше висвітлити та донести певні естетичні враження. На думку літературознавця С. Пінчука, не можна назвати жодного твору староруської літератури, в якому було б приділено так багато уваги природі, як у «Слові о полку Ігоревім». Вона супроводить усі описані в ньому події від початку до кінця і відіграє у ньому активну роль.

Г. Хоткевич у своїй п'єсі «О полку Ігоревім» уміло застосовує цей прийом використання природи як активного, діючого фактора, як у знаменитій пам'ятці XII століття. У творі природа хвилюється, переживає, співчуває людям. Так, спочатку перед походом Ігоря у ремарках пейзажна картинка передає спокійний, врівноважений настрій членів князівського двору: Пара дерев по боках, а в кутку коло рампи якась природня альтанка, тихий закуточок з квітками, кущем дикої смородини. Там стоїть захищений зеленню малий ослинчик». Поступово природа стає грізною, майже непереборною перешкодою. Вона втручається в сюжетну канву твору і змушує персонажів замислитись над своїми діями. У віщуванні Ярославни перед нею постає майбутня картина біди: «Мов би ранок... Блакитний... Прозорий... Тихий... Сизі тумани плачуть сльозою над озером у степу... Качка дика в болоті далекім скрикне, а кінь, затремтівши, вдарить чотирма і ген-ген далеко-далеко в синь опов'ється... І мов стою в ранку тім ... Оглянуся – а це поля невідомі мене обступили, чужою мовою, говорять, холодом душу лоскочуть. А там далеко, за туманами – не то городи, не то вежі половецькі дивними тьми ся міняють»[1, с. 21]. Отже, це віщування лиха, горя за допомогою пейзажних мінливих картин змушує глядача задуматись над майбутніми колізіями – невтішними, суперечливими, песимістичними.

Далі природа реально передчуває невдалий похід князя, співчуває Ігореві – і попереджає його про небезпеку. За допомогою полілогу драматург передає тривогу, нещастя, горе, що віщує природа: Голоси.

- Що це мов темно стає?
- У в очах неначе зелено...
- Дивіться, дивіться!..
- Що це? – З сонцем що?
- Сонце!.. Сонце!..
- Дивіться, мов місяць ся учиняє.
- О-о-о!

– З рогів мов вузіль шаровий виходить [1, с. 21] Завершує цю картину експресивна ремарка: «Світ починає меркнути, все показується в якомусь мертвецькому дивовижному освітленні. Загальний шум росте, десь біжать, плачуть, щось скрипить...» [1, с. 37]. Отже, природа сигналізує, застерігає князя від біди – відмовитись від походу на половців...

Подібні застереження природи своїх героїв від необдуманих вчинків мають місце і в фольклорі. Так в історичній пісні «Ой попід гай зелененький» природа теж попереджає ватажка опришків Олексу Довбуша не йти у глухе гуцульське село Космач, щоб розправитись з тамтешнім глитаєм Штефаном Дзвінчуком, який за шапку червінців прагнув знищити славного отамана народних месників:

Ти, Довбуше, не злостися,
Ще раз кажу — зупинися,
Бо у лісі крука чую,
Він недобре нам віщує [2, с. 45].

Як відомо, крук, за народним світоглядом, є символом нещастя, біди, смерті.

У співанці-хроніці «Послухайте, люди добрі, що хочу сказати» ватажка опришків застерігають від лиха зозуля та сова:

Ой у лісі на галузі сова застогнала,
А зозулька в буковині сумно заковала [2, с. 46].

В українському фольклорі сова є символом смерті, а зозуля – вісниця якоїсь важливої події (переважно нещасливої, трагічної).

У п'єсі «О полку Ігоревім» природа все активніше прагне застерегти князя від біди – наступило затемнення сонця – символ нещастя, «сама ніч стогне, да не йти тобі неготовими дорогами... Бути грому великому... Йти дощу стрілами з Дону синього!.. О-о-о!.. Тут неть земля! Ріки мутно течуть!.. Чорні хмари з моря йдуть, а в них трепещуть сині блискавиці» [1, с. 27-28]. Тривожна ніч розбудила птаство і звірів: «Грозою птицю будить, свист звіриний устав. А вовки грозу ворожать по яругах. А лисиці в полі брешуть, брешуть, брешуть на червлені щити» [1, с. 28].

В уста Ярославни драматург вкладає слова, з яких бачимо, що нівелюється грань між світом людини та природи, і вони займають проміжне становище, використовуються як міфологічні істоти: «Див кличеть зверху дерева, велить послужити всій землі незнаемій. Слухайте землі незнаемі. Внемліть, краї далекі. Це Ігор сліпий к Дону воїв веде, Ха...» [1, с. 27]. У творі князь Ігор, незважаючи ні на які попередження, віщування, йде в похід на половців. Чому він так діє? На думку академіка Д. Лихачова, феодалізм виробив своєрідний кодекс моралі – поняття про дружину та князівську честь і славу. Війна і частково полювання були тією ареною, на якій відбувався пошук слави і честі. Проявити мужність свою і тим здобути собі славу, честь, хвалу було основною турботою князя та його дружини. Не принизити свою гідність, не втратити свого, не втратити «батьківської» і «дідівської слави», не втратити свою вотчину і дідову, ревниво оберігати свою дружину, репутацію – все це заслоняло перед князями в XII-XIII ст. важливі, державні теми». Ось чому ні застереження Ярославни, ні грізна дієва природа не можуть стати переборною перешкодою, щоб повернути Ігоря назад, який, звертаючись до дружини, ніжно й переконливо їй пояснює причину:

«Ігор. Калечко... Як же можна мені назад? Та засміють же мя і брати, і Ростиславичі, а від Святослава й проходу ми не буде» [1, с. 22-23]. «Чуєш, труби трублять в Новгороді, коні ржуть за Десною? Вже слава в Києві продзвеніла, і в Переяславі, і по всій землі. Уже стязі в Курську стоять і ся треплють... Коли ж що, то я наперед вас вип'ю чашу смертну... Гей, мужі і вої! Настає пора мужествовати. Да не посоромиться

рід наш за нас! Да не вщербимо честі своєї. Коли ж і уб'ють нас, то душа наша, темну хоромину кинувши, до прадідів іде. Чолом до смерті!» [1, с. 28-29].

Цікаву знахідку використовує Г. Хоткевич для опосередкованої передачі першого переможного дня битви руських князів з половцями. Волхв зі своєї печери так передає пейзаж перед майбутнім боєм: «Довго ніч темніє, зоря світ запала, тумани поля перекрили. І щебіт солов'иний заснув, а галич говір збудився, здобич чуючи. Далеко залетів сокіл, птицю б'ючи, до моря. Перегородили русичі великі поля черленими щитами своїми. О Руська земле! Вже за шолом'янем еси!..» [1, с. 34].

Зовсім інший пейзаж постає перед невдалою битвою князя Ігоря з кочівниками. Він звуковий, шумовий, різкодисонансний, похмурий. Волхв так коментує цю сцену: «Що ми шумить? Що ми свищить рано пред зорями?.. (Високо, довго, і тонко свиснув; рухи гострі, вовчі). Гза біжить сірим вовком, а Кончак йому слід править к Дону великому. Ніч тінями їх мече по високій траві, сусоли перекликаються... (Тоскливо). Збирати землю всю... На князів... На руських... На Дажбогових внуків... і Сумний акорд і чиєсь далеке ридання» [1, с. 35]. Останній пейзажний штрих є зоровий: «Криваві зорі... Жалощі приповідають. Чорні хмари з моря ідуть, хотючи прикрити чотири сонця. Ой... ой... Бути грому великому» [1, с. 35]. І знову звуковий трагічний образ: «Ропот в музиці, поблискують молнії скрипок, спішно-тоскливо мелодії клубяться високо в октавах» [1, с. 35]. Отже, і звукові та зорові описи природи створюють своєрідне яскраве тло, для передачі майбутньої чорної поразки руських князів від половців. Князь Ігор - дитя природи, і вона, як мати, ласкаво його оберігає та допомагає під час втечі. У VI картині природі приділена особливо велика увага. Це можна пояснити тим, що князь - житель лісостепу, а тут суцільна степова природа, і втікач наче поринув у неї. Він сприймає її якось гостріше, зацікавленіше та експресивніше: «Видно степ. Безконечною рівниною упав він перед оком, засіяв далекими могилами, повився тихим, вечірнім туманом. Тихо плескоче річка, шепотить очерет... Никне світло вогню і натомість таємні мелодії місяця зазвучали над степом, мов наповнився він тихою музикою передвер'я ночі. І справді - ледве чутно якісь звуки... І то не знати - чи дійсно грає хтось, чи так здається. І під ту симфонію природи, під дзвін трави, під тихі шепоти комишів і далекий крик деркача» [1, с. 72-73]. Отже, пейзаж тут і зоровий, і звуковий. Він зображений м'якими, лагідними тонами, і усім своїм еством наче закликає князя Ігоря до втечі на Русь: «Священно тихо довкола, лише далеко-далеко в степу кричать деркачі та десь ледве чутно в лозах радується соловей, І Боярин, Чуеш?.. І ворони не кричать, і галки замовкли, сороки не тріскають, по лозах тихо повзучи. Тільки трава шумить та з вітром говорить, деркачі текотом путь до ріки кажуть, а солов'ї веселими піснями радість оповіщають» [1, с. 79].

Г. Хоткевич тонко, глибоко і яскраво розумів природу і, йдучи за автором «Слова о полку Ігоревім», показав, що наші предки теж знали на природній специфіці, довірялись їй, вона впливала на їх почуття, психіку, дії. Він, закоханий у природу, не просто відтворював, а черпав її з безмежної різноманітності, з незмірних естетичних багатств брав матеріал для своїх дивовижно прекрасних і поетичних мистецьких засобів. Наведені слова про автора «Слова» цілком могли б підійти і до автора твору «О полку Ігоревім».

Г. Хоткевич у кінці VI картини п'єси, відштовхуючись від усної народної поетичної творчості, змалював досить м'яку, задушевну, милозвучну пейзажну картину, що повинна була надихнути князя на втечу з полону: «Тихо звучить степ. Місяць дрижить в срібних хвилях,

сонним шепотом зашумить комиш. Зірки співають і знов десь ледве чутно мелодію солов'я» [1, с. 80].

Письменник високопоетично оспівує гармонію людини з природою. Ось як зображує він це на прикладі втечі князя Ігоря: «Чути далекий, довгий, утяжливий свист. Високо почавшись, спускається Ігор вниз – не то птиця яка нічна, не то чоловік свистить... Князь підняв голову і весь дрижить, слухаючи...

Свист повторюється глухіше, Ігор встав «ужасен і трепетен», шепочучи творить останню молитву» [1, с. 80].

«Ігор. Боже хвальний... Праведний боже... Великий, кріпкий Боже предвічний... Стань ми в поміч.

Ще шепоче молитву, відтак підіймає стіну шатра й лізе... Повзком... Повзком... Ховається у прибережних комишах... Чути, як тихо плюснув у воду... Пливе... далі... далі... Тихо. Ще раз повторився свист, але вже ледве чутно. Поволі спускається завеса, а десь близько і страшенно голосно забив перепел» [1, с. 80].

Проте не лише природа впливає на людину. Хід історичного процесу теж змінює саму природу. Так пейзаж руських полів різко зазнав змін завдяки міжусобних воєн, спустошливих, грабіжницьких набігів кочівників, з гіркотою та болем констатує це у п'єсі драматург за допомогою полілогу:

– А це кому приключалося раніше бачити українську красоту, тому приключилося бачити пустоту.

– І гади якісь являються, їдять усяку траву: і жита, і проса, і все. Такого не було й слухано і в перших днях, а тут явилось за гріхи наші... І дивитися страшно.

– Житна дорожня буде велика цього літа.

– Що дорожня? Вже й тепер зобають люди зерно не мелюще.

– То ще нічого. А й так буває, що згниле сіно чи солому знайдуть і то за їжу йде...

– Ех, каяти князя Ігоря. Поховав тишину нашу на дні Каяли-ріки половецької [1, с. 59].

Про тісне єднання людини й природи реалістично висвітлено у плачі Ярославни. Звертаючись до різних явищ та сил природи — вітру, сонця, Дніпра, княгиня висловлює свою упевненість у тому, наскільки глибоко і всебічно вони можуть впливати на долю людей: «Ой вітре-вітре, вітре-вітрило! Чому, господине, вієш насильно? Чому носиш ханові стріли на своїх нетрудних крильцях на моєї лади воїв?.. Чому ж, господине, мою радість по ковилу розвіяв?.. Ой Дніпре-Славутичу, Дніпре могутній. Пробив еси кам'яні гори крізь землю половецьку. Возлелій же, господине, мою ладу до мене, щоб не посилала я до нього сліз на море рано! О світле-пресвітле ясне сонце. Всім тепле ти і красне еси, всім і радісне. Чому ж простерло ти гарячі свої промені на моєї лади воїв? Чому в полі безводним спрагою їм луки спрягло, тугою їм луки заткало? О прокляте ж буть, ти немилостивее краснее сонце!..» [1, с. 40-41].

Спостереження Г. Хоткевича за природою відзначаються виключною точністю та проникливістю. Ми можемо встановити широку картину світу флори та фауни XII ст. У п'єсі багато разів згадуються різні звірі та птахи. Світські тварини називаються лише декілька разів – коні, корови, свині, вівці. Із диких звірів і птахів найчастіше згадуються ті, що мали мисливське значення – сагайдаки, тури, вовки, ведмеді, лисиці, куниця, сусоли, бобри, дикі качки, лебеді, соколи, перепели. Це пояснюється тим, що в Київській Русі мисливство було важливою галуззю в народному господарстві. Помітне економічне значення мисливства зберігалось на Україні до кінця XVIII ст. Із даних історичної географії та зооморфології у п'єсі згадуються також горлиці, зозулі, галич, ворони, солов'ї, деркачі, сороки. Також змії, ящірки, риби; із флори найчастіше

зустрічаються комиші, степова трава, ковила, сіно, жито, просо, лікарські рослини. Декілька разів у творі використано родову назву – стадо, птахи, зілля, трава.

Отже, природа в історичній п'єсі Г. Хоткевича «О полку Ігоревім» змальована не мертвою і статичною, а передана в динаміці, гомоні, шумі – у звукових та зорових образах, що сприяє яскравішій передачі внутрішнього ества персонажів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пінчук С. Слово о полку Ігоревім. – К.: Рад. школа, 1990. – 176 с.
2. Хоткевич Г. О полку Ігоревім. – Х.: Рух, 1926. – 70 с.
3. Славний ватажок опришків (народ про Довбуша). – К., 1994. – 350 с.
4. Лихачев Д. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Л.: Худ. литература, 1985. – 230 с.

Надійшла до редакції 6 червня 2006 р.

М. АРЦЫБАШЕВ И ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ИСКАНИЯ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

И.Р. Жиленко

В статье освещаются философско-эстетические поиски М. Арцыбашева, особое влияние на творчество которого оказали идеи Ф. Ницше и русских писателей Л. Толстого, Ф. Достоевского, А. Чехова.

Конец XIX – начало XX веков – один из самых сложных периодов в истории русской литературы, который характеризуется небывалой активностью идейно-эстетических исканий, пестротой и противоречивостью литературной жизни, постановкой острых философских, социально-политических и нравственно-этических проблем. Все смешалось в это время: русская классика XIX века с модернистским новаторством, религиозно-националистические идеи с дарвинизмом и марксизмом, христианские представления о человеке с ницшеанством и фрейдизмом. И все-таки это сложное и бурное время по праву называют «серебряным веком» – своего рода эпохой возрождения, последовавшей спустя столетие после «золотого века», связанного с именем А.С. Пушкина. Глубокую характеристику эпохи «серебряного века» дал Н.А. Бердяев, писавший о том, что на рубеже столетий «было опьянение творческим подъемом, новизна, напряженность, борьба, вызов». По его словам, это была эпоха пробуждения в России самостоятельной философской мысли, расцвет поэзии и обострение эстетической чувственности, религиозного беспокойства и искания, интереса к мистике и оккультизму [1, с. 124].

Страна как бы замерла в страхе перед неведомым завтрашним днем, но одновременно смотрела в будущее с надеждой. Это противоречие отразилось на мировоззрении философов, поэтов, художников, композиторов, театральных деятелей и нашло отражение во всех видах искусства, особенно в литературе.

Это было время обострения социальных противоречий, всплеска массовых движений, решения судьбоносных для России проблем. Важнейшим социально-политическим событием этого времени явилась революция 1905 года, которая привела к резкому идейному размежеванию философов, социологов и писателей. Наиболее важные проблемы, вокруг которых шли острые споры, – пути развития России, человек и общество, классовая борьба, половой вопрос, проблема женской эмансипации и некоторые другие.